

I.Nevskaya, M.Erdal, A.Ozonova,

M. Rind Pawlowski, H.Nugteren

■ ÇEV. BİLGE GÖKTER GENÇER

ÇALKANLAR VE DİLLERİ

CHALKANS AND THEIR LANGUAGES

1. İç ve Dış Adlandırma

Çalkanlar, Altay Cumhuriyeti'nin kuzeyinde yaşayan, Güney Sibirya'nın yerli Türk halklarından biridir. Rusçada eski adları *Lebedintsı* ya da *Lebedinskie Tatari* 'Lebed Tatarları' (Kuğu Tatarları)'dır. Çalkancada *Quu-kiji* (harf. 'Kuğu (nehri) halkı') olarak adlandırılmışlardır. Çalkanlar ise kendilerini *Çalkandu*, *Şalkandu*, *Kuu-kiji* olarak adlandırırlar.

Rus Türkoloji literatüründe, Çalkanlar, ilk defa, 1861'de yaşadıkları bölgeyi ziyaret eden V. V. Radloff tarafından ayrı bir etnik grup olarak tanımlanmıştır.

2. Din ve Kültür

Çalkanların geleneksel inançları animizm ve şamanizmdir. Şaman (*kam*) ruhlar ve insanlar arasında bir aracıdır ve kabilenin refahı, şamanın ruhlar ve insanlar arasında kurulmasına yardım ettiği ilişkilere bağlıdır.

Ruhlar âlemi, her biri farklı düzeylerde bölümlendirilmiş üç grup içinde yer alır: Yukarı dünya (gök), yer ve yer altı. Bunların her birinin içinde de alt düzeyler vardır. Şamanın ruhlarla iletişimi ruh inancı, daha doğrusu şamanın 'diğer ben'yle yakından ilişkilidir. *Kam*, ritüeller sırasında evrendeki farklı yerlere diğer benini gönderebilir. Güney Altay şamanından farklı olarak, Çalkan şamanının özel bir ayin kıyafeti yoktur. Temel kült özellik şamanın ruhlarla iletişime geçme vasıtası olan davuldur. Davul yapmak ve ona hayat vermek için birtakım ritüeller vardır (Bel'gibaev, 2013). Şamanın, iyileştirme, öteki dünyaya geçerken ölümlerin ruhlarına yol gösterme ya da kayıp eşyaları arama gibi görevleri bulunur. Şaman tanrılara kurban vermede önemli bir rol oynar. *Kam*, *tayılga* ayininde gelecekteki ekonomik faaliyetlerde yardım istemek için 'Üst Dünya'ya ölü bir atın ruhunu gönderir.

Şaman yardım için "iye ruhlar"a da başvurur. İye ruhların kökeni Çalkanların eski animistik inançları ile ilişkilidir. Ağaç kültü örneğinde (Kandarakova 1994: 20) görüldüğü gibi, doğadaki neredeyse tüm nesnelere canlı sayılır. En yüce ve kutsal ağaç, kayındır. Dağ kültü, Potapov tarafından ayrıntılı bir şekilde tanımlanmıştır (1946: 145-160). Aile-kabilenin kutsal dağı (*tös*

tag) Çalkan klanı (*kezek*) için küçük bir ana vatandır. Burada, halk avlanır ve sedir yemişleri toplar; gök ve yer altı dünyasının hükümdarlarına at kurban ederler. Çalkan balıkçılık faaliyetleri *Suu Eezi* 'Su İyesi' kültüründe yansıtılır. *Ot Eezi* 'Ateş İyesi', bir başka adıyla da *Ot-Ene* 'Ateş Ana', evi ve sakinlerinin huzurunu kötü ruhlardan korur (Bel'gibaev, 2013).

Çalkanların geleneksel ekonomik faaliyetleri avcılık, tarım ve hayvancılıktır; balıkçılık, bitki toplayıcılığı, arıcılık ve bostancılık Rus etkisi altında gelişmiştir. Avcılık, uzun bir süre Çalkanların en önemli ekonomik faaliyeti olmuştur. Tüfekler, tuzaklar, hendekler gibi çeşitli etnografik gereçler avcılıkla ilgilidir. Kayak önemli bir taşıma aracıdır. Eşya taşımaları için de çeşitli araçlar kullanılır: Sürüklemek için kullanılan deriler, çift koşumlu çekme kızak, omuz üzerinde taşınan kayın kabuğundan sepetler (*komdo*), post kaplı kayıklar (*çana*) ve özel geçici kızaklar (*çanaç*). Toplayıcılık, geleneksel ekonomide yardımcı bir rol oynar. Çapa tarımı ve hayvancılık daha az gelişmiştir.

Geleneksel olarak, Çalkanlar, *kezekler* denilen, küçük gruplardan oluşan akraba toplulukları (klanlar) hâlinde yaşarlar. Bu aile üyeleri küçük çiftlik sistemleri oluştururlar. Evlerini yakınlarıdaki dağlara, fakat mutlaka su, nehir, dere ya da pınar kıyısında kurarlar. Sürekli olarak kaldıkları evleri; bir katı yerin altında, diğer katı üstünde inşa edilmiş, üçgen çatılı yapılardır. Temel geleneksel kıyafetleri el dokuması keten gömlekler, pantolonlar ve cübbelerdir. Ayakkabıları ise çuval bezinden ya da deriden botlar ve kadınlar için yumuşak deri çizmelerden oluşmaktadır.

3. Coğrafya ve Nüfus Çalkanlar, Dağlık Altay Cumhuriyeti'nin kuzey kısmında otururlar. Etnik toprakları Turaçak bölgesinin bir bölümünü -Lebed Nehri (Çalkanca *Quu* 'kuğu') havzasını kapsar. Çalkanların bir bölümü Kemerova bölgesinin Taştagol ilçesinde de yaşamaktadır. Tüm

Sovyet dönemi boyunca, nüfus sayımlarında ayrı sayılmayıp 'Altay' olarak kabul edildikleri için Çalkanların kesin sayıları belirlenememiştir. Altay hükümetinin verilerine göre, 1997 yılı itibarıyla, 1689 Çalkan, Lebed Nehri havzasında, Turaçak bölgesinde ve Lebed Nehri'nin Baygol kolu, Altay Cumhuriyeti'nin Kurmaç-Baygol, Suranaş ve Mayskiy yerleşim yerlerinde yaşamaktaydı. 2002 yılı millî nüfus sayımına göre, Çalkanların sayısı 855'ti.¹ Bunların 830'u Altay Cumhuriyeti'nde yaşamakta, çoğu (720 kişi) köylerde oturmaktaydı. 817 Çalkan Rusça konuşurken sadece 539'u Çalkan diline kısmen hâkimdi. 2010 yılı nüfus sayımına göre ise Çalkanların sayısı 1181'dir ve bunların sadece 310'u kendi dillerini konuşmaktadır.² Çalkan dili konuşurlarının sayısı, on yıldan daha kısa bir zamanda yaklaşık % 40 oranında azalmıştır. Bu, çarpıcı bir dil kaybıdır.

4. Tarihi Arka Plan³

Çalkanların etnik kökeninde Ural ve Altay halkları yer alır. Yerli Samoyed etnik unsurları Çalkanların etnik oluşumlarında önemli bir rol oynamıştır. Genetik-nüfus araştırmalarına göre, Çalkanlar 'Samoyed grubu' olarak adlandırılan Kumandı ve Enetslerle birlikte Orman Nenetslerine yakındır (Karafet & Osipova 1993: 39). Etnogenetiklerindeki aynı derecede öneme sahip unsurlardan biri de erken Orta Çağların (6-12. yüzyıl) Orhon Türkleri, Uygurlar ve Yenisey Kırgızlarının politik oluşumlarıyla ilgili Türk unsurlarıdır (Potapov 1969a: 131-134; 1969b: 70-77; 1974: 304-313). 17. yüzyıl ve 18. yüzyılın ilk yarısında, Çalkanların etnik tarihindeki önemli olaylar, çeşitli Tölös/Şakşılı gruplarının Teletskoye Gölü bölgesinden Kuğu (Quu) Nehri havzasına değin göçü ve Küzen kabilesinin ayrılışıdır. Küzen ve Şolganu kabilelerinin ortak kökeni Çalkan efsanelerinin birinde belgelenmiştir (Potapov 1969b: 112). Bölgesel ayrılma etnik uyumlaştırma süreçleri ile sona ermiştir. Şalkanıg (edebî Altay *Şolganu*) ve Şakşılık (edebî Altay *Şakşılı*) kabilelerinin etnik uyum süreçleri, etnik ad ve ortak farkındalıklarıyla nispeten birleştirilmiş bir grubun ortaya çıkmasına yol açmıştır (Potapov 1974: 303-313).

Ruslar, Altay'ın kuzey eteklerindeki tüm yerli halkları adlandırmada 'Kuznesk⁴ Tatarları' (Demirci Tatarlar) tabirini kullanırlar (Boronin 2002: 9). 1620'lerde, yerel yönetim Ob Nehri kaynaklarındaki bölgeleri Rus vatandaşlığı altına almaya çalışmıştır. Ancak, 17. yüzyıl ve 18. yüzyılın ilk yarısında Çalkanlar ve bölgenin bazı diğer yerli halkları iki ya da daha fazla idareye (Ruslara, Ob Teleütlerine, Cungar ve Oyrat adlı Batı Moğollarına) *yasak* ya da *alban* vergileri ödeyerek teslim olmuştur (Boronin 2002: 10).

Çalkanlardan ilk kez 1625'te söz edilmiştir. Bu tarihte *Kuznesk* askerlerinden bir müfreze bu grupların birini kontrol altına almış ve onları vergiye bağlamıştır (Kandarakova 1996: 77; Samaev 1996: 19). O dönemde Ruslar, her avcıdan bir yıllık *yasak* ödemesi olarak 5-10 samur alırdı (Boronin 2002: 10). 1629'a gelindiğinde, Altay'ın kuzey eteklerindeki diğer tayga gruplarıyla beraber Çalkanlar da *Kuznesk* bölgesinin (Rusça *uyezd*) idaresine girmiştir (Dolgih 1960: 104). Aynı zamanda 1630 yılı belgelerinde Çalkanların oturduğu *Şelkal volostundan* söz edilmiştir (Miller 1941: 370). 18. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar da bu volost *Şelkal, Kondomo-Şelkal*

¹ bk. www.perepis2002.ru

² bk. www.perepis2010.ru

³ Bu bölüm büyük ölçüde Bel'gibaev tarafından derlenen Çalkanlar hakkındaki etnik-tarihi verilere dayanmaktadır (2013).

⁴ ÇN: Bölgenin adı Rusçada *Кузнецк* (Kuznetsk) biçimindedir. Burada asıl metindeki İngilizce *Kuznesk* yazımına bağlı kalınmıştır.

veya *Lebed*⁵ adıyla bilinir. *Kondomo-Şelkal* 20. yüzyılın başında Tom vilayeti *Kuznesk* bölgesinin bir idari birimidir (Patkanov 1911: 271–283). 17. ve 18. yüzyıllarda, *Kondomskaia* terimi, Kondoma Nehri havzasında konumlanmış olan Altay'ın kuzey eteklerindeki yerli halkların yönetsel birimlerinin tamamı için kullanılmıştır. *Kuznesk* görevlileri, Kondoma Nehri'nin yukarı havzası boyunca *yasak* vergisi toplardı (Samaev 1996: 8). 1917'den sonra bir süre Lebed volostu Dağlık Şorya sınırlarına dâhil edilmiştir, ancak daha sonra 1992'den itibaren 'Altay Cumhuriyeti' olarak bilinen Oyrot (Dağlık Altay) Özerk Bölgesi'nin bir bölümü olmuştur.

Toplumsal yapı bakımından Çalkanlar, *Şolganu* ve *Şakşılı* olmak üzere iki egzogamik kabileye ayrılmıştır. Genetik akrabalığın temel yapısal birimi, *kezek*⁶ adı verilen akraba gruplarıdır ve bir *kezek* içinden evlilik yapmak yasaktır. Evliliklerde tek eşlilik esastır ve kadın kocasının akrabalarıyla birlikte yaşar. Daha çok görücü usulü evlilikler yaygın olmakla birlikte aileler arası anlaşma, kaçarak evlenme ve kız kaçırma yoluyla da evlilikler yapılır. Bunlar arasında daha çok kardeş çocukları arasında yapılan evlilikler tercih edilir. Evlilik öncesi, evlenme teklif edilir ve iki taraf *kalım* (başlık parası) miktarı üzerine anlaşır.

1920 ve 1930'ların sosyoekonomik düzenlemeleri Çalkanların geleneksel ekonomileri ve kültürü üzerinde büyük ölçüde etkili olmuştur. Lebed Nehri havzasının neredeyse bütün çalışabilir nüfusu, yeni kolektif çiftliklere ve orman sanayisi çiftliklerine dönüşmüştür. Çalkanların bir bölümü, savaş öncesi ve savaş sonrasında Şorya ve Altay dağlarının güney eteklerinin endüstriyel gelişimine katkı sağlamıştır. Avcılık, balıkçılık ve toplayıcılığın önemi azalmış, 1940-1950 arasında çapa tarımı yok olmuştur; buna karşılık hayvancılık ve bahçe tarımı önem kazanmıştır. Geleneksel kültürün manevi ve sosyal katmanları büyük ölçüde değişmiş, 1920-1950 arasında geleneksel maddi kültürün ev, kıyafet, mutfak araç gereçleri gibi bazı unsurları yok olmuştur.

1960-1980 arasında Çalkan köylerinin birçoğu "ekonomik gelişme beklentisi olumsuz köy" ilan edilmiş, hükümet politikası geleneksel kültür alanlarını daha da sınırlamış, bu köylerde okullar, kulüpler ve mağazalar kapatılmış ve sadece Çalkanların oturduğu köylerin bir kısmı yok olmuştur. Çalkanlar daha iyi ekonomik ve kültürel altyapı sağlayan Turaçak bölgesine göç etmeye mecbur edilmiş, burada büyük ölçüde Rusça konuşan nüfus ile çevrili durumda olunca kendi geleneksel kültürlerinin birçok unsurunu kaybetmişlerdir. Topraklarının ücra bir yerde bulunması ve etnik bakımdan homojen durumdaki Kurmaç-Baygol ve Suranaş köylerinin yaşamlarını devam ettirmesi sayesinde Çalkanlar benliklerini bölgenin diğer yerli grupları Kumandu ve Tubalara oranla biraz daha iyi koruyabilmektedirler.

Bugün, Kuğu Nehri havzasındaki Kurmaç-Baygol, Suranaş ya da Mayskiy gibi Çalkan köyleri kültürel olarak yakınlarındaki Rus nüfuslu bölgelerle neredeyse aynı özelliklere sahiptir. Çalkanlar, Rus geleneğine göre inşa edilmiş tek katlı ağaç evlerde yaşarlar, hazır giysiler giyerler, modern araç-gereçleri ve görsel işitsel iletişim araçlarını kullanırlar. Kuğu Nehri havzasında; geleneksel tarz botlar, kayaklar, kayak batonları, kızaklar ve çift koşumlu çekme kızaklar gibi yalnızca birkaç kültürel fenomen geleneksel maddi kültürle ilgilidir. Hâlâ kullanılmaya devam edilen geleneksel eşyalar arasında ise el değirmenleri, un değirmenleri, kulplu tepsiler, havanlar ve demir kazanlar bulunmaktadır. Bunların bazıları yulaf unu ve *tokpak*, çam fıstığı ezmesi gibi geleneksel mutfak ürünlerinin hazırlanmasında kullanılmaktadır. Çalkanlar zengin folklor

⁵ *Kondoma* ve *Lebed* nehir adlarıdır; *Şelkal* ismi Çalkanların adından gelir.

⁶ Günümüzde, *kezek* terimi yerine genellikle *söök* 'kemik; boy, kabile' sözcüğü kullanılır.

geleneklerine –Şamanizm ve efsaneler, hikâyeler, masallar, atasözleri ve bilmeceler gibi sözlü kültür unsurları- günümüzde de önem vermektedirler (Kandarakova 2004: 144–175).

5. Yazım

Çalkanca yakın zamanlara kadar yazılı bir dil değildi. Altay dilinin bir ağızı olarak kabul edildiği için edebî dil olarak Altayca kullanılmak zorundaydı. Çalkanlara (diğer Dağlık Altay Cumhuriyeti azınlıklarından Tuba ve Telengitler ile birlikte) 2000 yılında Rusya Federasyonu tarafından resmî azınlık statüsü verilmiş ve Çalkan dili, Rusya Milletleri Kırmızı Kitabı'na alınmıştır. Fakat bu, Çalkan dilinin ciddi tehlike altındaki durumunu değiştirmemiştir.

2006 yılına kadar mevcut tek Çalkanca kitap, Anna Kandarakova tarafından yazılan, Rusya İlimler Akademisi Sibirya Bölümü Filoloji Enstitüsünden (RİA SB FE) araştırmacıların geliştirdikleri, Çalkan imlasıyla hazırlanan ve yayımlanan *Aba-d'ıstıñ añ-kuştarı* (2004) ('Kadim Tayganın Hayvanları ve Kuşları') adlı çocuk kitabıydı. Çalkanca üzerine araştırmalar, Ajana Ozonova ve Marcel Erdal'ın danışmanlığında, RİA SB FE ve Frankfurt Üniversitesinin iş birliğiyle İrina Nevskaya'nın koordinatörlüğünde gerçekleştirilmiş, Rusya ve Almanya'da Çalkan dilinde daha fazla kitap ve malzemenin yayımına imkân vermiştir.

а, б, в, г, ф, д, е, ё, ж, жь, з, и, й, к, қ, л, м, н, нь, нг, о, ö, п, р, с; т, ть, у, ү, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я harflerini içeren Çalkan alfabesi bu proje tarafından teklif edilmiştir; ё, ф, х, ц, ъ, ь, ю ve я harfleri sadece Rusçadan alıntı sözcüklerde kullanılmaktadır.

6. Dil

Ethnologue kurumunun internet sitesinde, ISO 639-3 kayıtlarında Çalkan diline ait başlı başına bir tanımlama bulunmamaktadır; Çalkan dilinden, *atv* tanımlayıcısı altında, Tuba ve Kumandılar yanında, Kuzey Altay varyantları arasında bahsedilmiştir.⁷

Çalkan dilini belgeleyen ilk araştırmacı Radloff'tur (1866). 20. yüzyılda, Altayca ve ağızları ile özellikle Çalkanların dili üzerine araştırmalar Baskakov tarafından gerçekleştirilmiş, 1985 yılında alan araştırmasındaki malzemeye dayanan bir monografi yayımlanmıştır. Diğer Altay bölgelerinin yanı sıra Çalkanların yerleştiği bölgenin yer isimleri Molçanova (1979, 1982) tarafından araştırılmıştır. Çalkanca ses bilgisi üzerine Kirsanova (Mandrova) (1982, 2003) ve Kokorin'in (1981) çalışmaları bulunmaktadır. 2000 ve 2004 yılları arasında, Novosibirsk'te RİA SB FE araştırmacıları, Çalkanlar arasında çeşitli Rus vakıf ve kurumlarının finanse ettiği alan araştırmaları yapmıştır. 2004'ten beri bu araştırmalar, RİA SB FE ve Frankfurt Üniversitesi Türkoloji Bölümü arasındaki iş birliğiyle gerçekleştirilmiştir. Bu alan araştırmaları süresince toplanan Çalkan dili malzemeleri *Yazıki korennih narodov Sibiri* ('Sibirya Yerli Halkları Dilleri') dizisinin 7., 10., 13., 15. ve 17. ciltlerinde ve başka yerlerde yayımlanmıştır. Çalkan dil malzemeleri ve dil tanımları ile ilgili iki ciltlik bir çalışma da (*Çalkan El Kitabı Bölüm I*, 2013; *Çalkan El Kitabı, Bölüm II*, hazırlık aşamasında) Novosibirsk ve Frankfurt üniversiteleri arasındaki iş birliği çerçevesinde hazırlanmıştır. Fedina (2010), Çalkan dili ses bilgisi ve biçim bilgisinin günümüzdeki durumuyla ilgili çalışmalara ağırlık vermiştir. Diğer çalışmalar Çalkanca-Rusça Tematik Sözlük (Pustogaçeva 2008) ve Kuzey Altay Dialektleri Tematik Sözlüğü'dür (D'ayım 2004). Çalkan dili çalışmalarının ana merkezleri, RİA SB FE (Novosibirsk) ve S. S. Surazakov Altay Çalışmaları Enstitüsüdür (Gorno-Altay).

⁷ <http://www.ethnologue.com/language/atv>

Tüm Çalkanlar iki dillidir; Çalkanlar, birçoğu için ana dili hâline gelmiş olan Rusçanın da iyi derecede konuşurudur. Günümüzde Çalkan dilinin kullanımı geleneksel ekonomik faaliyetlerle meşgul olan küçük işletmeler ve aile içi iletişimle sınırlıdır.

Çalkan dilbilgisi ile ilgili aşağıdaki açıklamalarımız, büyük ölçüde, sözü edilen iş birliği projesi çerçevesinde elde edilen malzemeye dayanmaktadır.

a. Çalkanca ve Türk Dilleri

Johannes Benzing'in sınıflandırmasına göre, Çalkan dili; Hakasça, Şorca ve Tuvaca ile birlikte Kuzey Türkçesinin Altay-Sayan grubuna ait bir Altayca varyanttır. Claus Schönig'in alan prensiplerine dayanan sınıflandırmasında, Sibiryaya Türk dilleri Kuzeydoğu Türkçesi kolunu oluşturan 'Sınır Türkçesi' grubuna aittir. Daha ayrıntılı sınıflandırmada Çalkanca; Şorca, Çulımca, Hakasça, Tuvaca ve Tofaca gibi Altay-Sayan (veya Güney Sibiryaya) dilidir. *Ethnologue* web sitesine göre Çalkan ağız; Güney Altay, Şor, Hakas, Tuva, Karagas (Tofa), Yakut ve Dolgancayı içine alan Kuzey Türk dillerinin Tubaca ve Kumandıcayla birlikte Kuzey Altay alt grubunu oluşturur. *Ethnologue*'un sınıflandırması yeteri kadar ayrıntılı değildir.

b. Çalkan Diyalektolojisi

İki Çalkan grubunun konuştuğu ağızlar birbirine çok yakındır; bu ağızların arasında çoğu sözcüksel bazı küçük farklılıklar bulunmaktadır. Edebî biçimin olmayışı nedeniyle hangi varyasyonun 'doğru' Çalkan dilini yansıttığı konusu tartışmalıdır.

c. Ses Bilgisi

Ünlüler: Baskakov, Çalkan dili ünlü sistemini 8 uzun ve 8 kısa ünlü olmak üzere; a, o, i, u, ä, ö, i, ü ve bunların uzun karşılıkları biçiminde sınıflandırır. Uzun ünlüler ikincildir; bunlar iki ünlü arasındaki ünsüzlerin erimesine ya da ünlünün eklenme vb. morfofonetik çevrelere bağlı olarak ortaya çıkan uzunlukların bir sonucudur. Kokorin tarafından daha yakın zamanda yapılan bir araştırmada (1982) Çalkancanın sesbirim dökümünde *i* ünlüsünün uzun karşılığı olmadığından sadece 15 ünlü sesbirim tespit edilmiştir.

Çalkanca ünlü sisteminin en belirgin özellikleri şu şekildedir:

1. Açık hece durumundaki geniş ünlünün dar ünlülerden önce bulunduğu yere bağlı olarak ortaya çıkan uzunluğu: *qas* 'kaz' – *qaazim* 'kazım' – *qastarim* 'kazlarım'.
2. Artlık-önlük bakımından merkezîleşme eğilimi vardır; bu nedenle uyum açısından art ünlü işlevindeki ünlüler orta-art ünlü şeklinde telaffuz edilirken ön ünlü işlevindeki ünlüler orta-ön ünlü şeklinde telaffuz edilmektedir.
3. Fedina 2010'a göre, ikinci hecedeki geniş *a* ve *ä* ünlülerinin daralma eğilimi vardır; kapalı hecelerde bu daralma *i* sesiyle sonuçlanır, özellikle çokluk eki *-Lir*, ayrılma durumu işaretleyicisi *-Din* ve gelecek zaman eki *-(i)r* biçimlerinde kendini gösterir. Örneğin; *kölir* < *köllär* 'göller'; *köldin* < *köldän* 'gölden', *körir* < *körär* 'göreceğ'. Ancak ayrılma durumu ve geniş zaman eklerinin dar ünlülü olması, bu eklerin eski Türkçedeki biçimlerinin kalıntısı da olabilir.
4. Damak uyumunun bozulması (bk. yukarı); ünlü uyumu birleşik kelimelerde ve analitik kelime biçimlerinde bozulur. Ses bilgisel ve biçim bilgisel kısaltmaya çoğunlukla o kadar fazla gidilir ki

konusur için analitik asıl yapıyı çözümlemek imkânsız hâle gelir ve bu daha da karmaşık bir ünlü uyumuna yol açar. Örneğin: *parin* < *par-îp iy-gân* [git- + zarf fiil eki + gönder- (yardımcı fiil) + geçmiş zaman eki] 'gitmiş bulunuyor', *köran* < *kör-ip al-yan* [gör- + zarf fiil eki + al- (yardımcı fiil) + geçmiş zaman eki] 'görmüş bulunuyor'.

5. Çalkın dilinde bazı iyelik ekleri yalnızca yuvarlak ünlülü biçimlere sahiptir (bk. aşağı).

Ünsüzler: Baskakov 28 altsesbirimiyle 13 ünsüz sesbirim, Kirsanova ise 18 ünsüz sesbirim tespit etmiştir. 10 duraklamalı [p], [t], [s], [š], [q], [t'] (Standart Altaycadaki ötümlü d' sesinin ötümsüz karşılığıdır), [β ~ v], [d], [z], [ž] ve 4 tınlayıcı ([l], [r], [y], [ɣ] ve genizsil ünsüzler [m], [n], [ŋ (ñ)] ve [ŋ]).

Çalkın dilindeki ünsüzlerin aşağıdaki özellikleri dikkat çekicidir:

1. Dudak, orta damak ve küçük dil ünsüzlerinin telaffuzu, konumsal ve birleşimsel özelliklerine bağlı olarak patlamalı/sürtünmeli biçimlere gelişir; diğer yandan ön damak ünsüzleri, aslında patlamalı ve sürtünmeli fonemlerin karşılıkları olmaları nedeniyle gergindir⁸.

2. Diğer Altay ve daha uzak komşu Türk dili varyantlarının aksine ön damak ünsüzleri (*l* ve *r* hariç) *ä* sesi ile bir araya geldiğinde öndamaksillaşma azdır. *š'*, bütün durumlarda öndamaksillaşır. *l* ve *s*, *a* ile birleştiğinde artdamaksillaşır.

3. Patlamalı-sızmalı ünsüzler bulunmaz.

4. Ana Türkçe söz başı *y*, *t'* ünsüzüne gelişir, ancak aşağıdaki örnekte olduğu gibi bir nazal ünsüz yanında *ŋ* sesine dönüşür: *naan* 'büyük', *ŋundruq* 'yumruk'.

⁸ ÇN: İngilizce *tense* terimi karşılığında kullanılmıştır.

5. Ek başı ünsüzleri taban sonu ünsüzlerine tam ya da kısmi olarak benzeşir.
6. Söz sonu ötümsüz ünsüzler, ünlüler arasında ötümlü hâle gelir: *paš* 'baş' – *paažim* 'başım'.
7. İlgi ve ayrılma durumu işaretleyicilerinde, son ünsüz $\eta \sim n$ şeklinde nöbetleşir.

Fedina'nın araştırması, Baskakov'un çalışmasından sonraki altmış yıl içinde Çalkan fonolojisinin kaydettiği gelişimleri göstermektedir:

1. İki ünlü arasındaki *-m-* sesinin genizsilliğini kaybetmesi: *ämäs* > *äväs* 'değil'.
2. Süreksiz ünsüzlerin ünlüler arasında sürekli oluşu: *qap* 'çuval' > *qaβi* 'çuvalı'

Çalkancanın ses sisteminde, standart Altaycanın etkisi altında önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Örneğin, sözcük ve dil yapısı düzeyinde pek çok ikilikler bulunmaktadır. Bunlardan biri, kalıtsal Çalkanca öge, diğeri Altayca ödünçlemedir. Bu özellik, standart Altaycayla yakınlaşan bütün dil sistemlerini yeni bir biçimlenmeye götürmektedir.

d. Biçim Bilgisi

Çalkancanın sözcük yapısı eklemeli olsa da analitik eğilimler göstermektedir; morfemlerin bağlantı noktalarında bazı kaynaşma olayları gözlenir. İsimler; sayı, durum ve iyelik kategorilerini; fiiller ise kip, zaman, kişi/sayı, kiplik, görünüş, kılınış, çatı ve olumsuzluk kategorilerini alır. Bitimsiz fiil biçimlerinin çok gelişmiş bir sistemi vardır: bitimli ve çeşitli bitimsiz işlevleri olan çok fonksiyonlu sıfat fiiller, zarf fiiller, *-ArA* ~ *-OrO* eki alan mastarlar.

İsim türünden tam çekimlenmiş sözcük biçimleri, sırasıyla bir sözcüğe eklenmiş çokluk, iyelik, durum eklerinden oluşur. Fiil türünden tam çekimlenmiş sözcük biçimi ise, basit ya da türemiş bir gövdeden oluşan sözcüğe eklenmiş, olumsuzluk eki, zaman/görünüş/kip ekleri ve kişi/sayı işaretleyicisinden oluşur. Tüm dilbilgisel biçimbirimler çeşitli alt biçimbirimlere sahiptir.

Çalkancada çokluk işaretleyicisi olarak *-LAr* ve bunun varyantları olan *-Llr* ve *-LOr* biçimleri yer alır. Ekin ilk ünsüzü *l, n, t* ve *d* ünsüzlerine değişir: *pižaq-tar* ~ *pižaq-tir* ~ *pižaq-tor* 'bıçaklar'.

İyelik ekleri şöyledir: *-(X)m* ~ *-(U)m* (1. T.K.), *-(X)η* ~ *-(U)η* (2. T.K.), *-(z)l(n)* ~ *-(z)U(n)* (3.T.K.), *-(X)VXs* (1.Ç.K.), *-LArIη* (2.Ç.K.), *-LArI* (3.Ç.K.).

Yalın durum eksizdir; isim gövdesiyle aynıdır. İlgi durumu işaretleyicisi hem *-NXη* hem de *-NXn* biçimindedir; örneğin, *käβä-nin*, *qas-tin*, *qam-nin*, *qar-din* ile birlikte *käβä-niη* 'kayığın', *qas-tiη* 'kazın', *qam-niη* 'kamin, şamanın', *qar-diη* 'karın'. Yönelme durumu eki, geniş yuvarlak ünlülerden sonra *-GA* ve *-GO*'dur; ikinci biçim Çalkan dili morfofonolojisi üzerindeki Altayca etkisini yansıtır: *qas-qa* 'kaza', *qam-ya* 'kama, şamana'; *t'ol-ya* ~ *t'ol-yo* 'yola'. *G*, ünlüler arasında söylenmez: *käβä-gä* > *käβää* 'kayığa'. Belirtme durumu eki *-NI* ve *-NU*'dur (İkinci ek, yalnızca Baskakov'un metinlerinde ve düz ünlülü gövdelerden sonra da): *käβä-ni*, *qas-ti*, *qam-ni*, *qar-di* ile birlikte *ayt-qan-du* [söyle- + sıfat fiil + belirtme hali eki] 'söylenen'. Bulunma durumu işaretleyicisi *-DA* ve *-DO*'dur: *käβä-dä*, *qas-ta*, *qam-da*, *qar-da*, *t'ol-do* 'yolda'. Ayrılma durumu dikkate değer sayıda işaretleyiciyle gösterilir: *-DAη* ~ *-DIη* ~ *-DAn* ~ *-DIn*: *qas-taη*, *qas-tiη*, *qas-tan*, *qas-tin*.

Araç/birliktelik (*prolative*) durumu, *käβä-lä* 'kayıkla' örneğinde gördüğümüz *-IA* araç, birliktelik veya bir nesnenin aldığı yolu (örneğin Türkçe *pencereden girmek*) ifade etmektedir; bu ek *BIIA* edatından gelişmiştir. Yön gösterme durumu işaretleyicisi *-ZA* ~ *-ZAArI*, eşitlik durumu eki *-cA*'dır.

Yüklem olarak kullanılan isimler, kişi zamirlerinin ekleşmesiyle ortaya çıkan bir grup özel kişi eklerini alır (1.T.K. -*VIn*, 2. T.K. -*ZIn*, 1.Ç.K. -(*I*)*VIs*, 2.Ç.K. -*ZAAr*): *Män Aq-Qaan-niñ uyl-i-vin* [Ben Ak-Kağan-İLGİ oğul-3.T.K.İYELİK-1.T.K.İSİM BİLDİRMESİ] ‘Ben Ak-Kağan’ın oğluyum’.

İsim gövdelerini genişleten ekler: küçültme işlevi olanlar -*AK* ~ -*OK*, -*çAK* ~ -*žAK*, -*š*, -*Aš*, sıfat yapanlar -*LU* ~ -*LUG*, topluluk ifade edenler -*O* ~ -*U* ve sıra sayılarını gösterenler -*InžA* ~ -*InžI*’dır. Fiil gövdelerini genişleten ekler; sıklık -*Gila*, ettirgenlik -(*I*)*D* ~ -*DUR* ~ -*Dir* ~ -*tOr*, edilgenlik -(*I*)*I* ~ -*Ul*, dönüşlülük -(*I*)*n* ~ -*Un*, işteşlik -(*I*)*š* ~ -*Uš*’tur.

Bitimsiz fiil biçimleri, şart (-*ZA* ~ -*ZO* ile), zarf fiiller -(*I*)*p* ~ -*Up*, -*A* ~ -*O*, -(*A*)*IA* ~ -(*O*)*IO*, -*VAY* ~ -*Viy* ~ -*Vin* (önceki sözü edilen biçimlerin olumsuzu), -*GAnžA* ~ -*GAnčA* ~ -*GAnčI* ~ -*GOnžA* ve bitimli yüklem olarak da kullanılan sıfat fiiller: geniş zaman/gelecek zaman -(*A*)*r* ~ -*Or* (olmsz. -*VAs* ~ -*VOs*), bitmişlik bildiren -*GAn* ~ -*GOn*, bitmemişlik bildiren I -(*y/A*)*tAn* ~ -(*y/O*)*tOn* ~ -(*y*)*tIn*, bitmemişlik bildiren II -(*p*)*trAn* ~ -(*p*)*tOn* ~ -(*p*)*tAn*, ihtimal -*GAdIG* ~ -*GOdIG* ve henüz gerçekleşmemiş, gerçekleşmesi beklenen eylemler hakkında -*GAlAK* ~ -*GOIOK* biçimi. Bildirme kipli bitimli fiil biçimleri, belirli geçmiş zaman -*D*, geniş zaman -(*y*)*t*, şimdiki zaman -(*p*)*t’it* ve belirsiz geçmiş zaman -(*p*)*tIr* ekleri ile gösterilir. Dilek kipli biçimler ise -*Gay* ile yapılan istek kipi ve aşağıdaki eklerle yapılan emir kipidir:

Teklik	Çokluk
1. kişi -(<i>A</i>) <i>yIn</i>	- <i>AAK</i> , - <i>Aḡ</i> ~ - <i>Oḡ</i>
2. kişi - <i>ZAr</i> ~ - <i>ZOr</i>	-(<i>L</i>) <i>Ar</i> ~ - <i>LOr</i>
3. kişi - <i>ZIn</i> ~ - <i>ZUn</i>	

3. çokluk kişi çokluk eki ile yapılır, ancak ekin bulunmasının zorunlu olup olmadığı çok açık değildir.

Anlam bilimsel ve dilbilgisel veriler

İsim: Bilinen Türkçe yaklaşma, bulunma ve ayrılma durumlarına ek olarak bazı edatların ekleşmesi sonucu ortaya çıkan yol (*lative*) ve yön gösterme (*directive*) durum kategorisiyle zenginleşen bir isim çekim sistemine sahiptir.

Fiil: Kılınış, tarz ve görünüş/zaman anlamları öncelikle ekleşik fiilli analitik yapılar çerçevesinde ifade edilir; kategorik işaretleyiciler hareketin dolaylılığını belirtir.

Söz dizimsel veriler

Çalkanca nominatif (ergatif olmayan) bir yapıya sahiptir. Her türlü niteleyici ögenin nitelenenden önce geldiği standart Özne-Nesne-Yüklem dizilişine sahip bir dildir. Olgular arasındaki söz dizimsel ilişkiler, çoğunlukla yan cümlelerdeki bitimsiz fiil şekilleri ve birleşik cümlelerle yapılır.

7. Söz Varlığı ve Toplumdilbilimsel Görünüş

Çalkanca doğa, hava, bitki örtüsü, hayvanlar ve özellikle avcılık ile ilgili zengin bir yerli söz varlığına sahiptir. Bunu *pel* ‘bir tür alabalık’, *soyan* ‘ok’, *š’aqayaq* ‘çiçek’ gibi birkaç bölgesel sözcük de gösterir. Bu tür alansal benzerlikler kısmen ortak bir alt katman etkisinden ve kısmen de son yüzyıllardaki temaslar sonucu ortaya çıkmış olabilir.

Eski alıntı kelimeler arasında, Çalkan dilindeki Arapça ve Farsça ödünçlemeler genellikle diğer Güney Sibiryada dillerinde de bulunan, Farsça *paa* ‘fiyat’, *qayat* ‘kağıt’, *quday* ‘Tanrı’ ve Arapça *qaliq* ‘halk’, *qiyvat* ‘pahalı’ ve *taam* ‘tat’ gibi sözcüklerdir.

Çalkan dilindeki Moğolca kelimeler de komşu dillerdekilerden pek değişik değildir. Sadece örneğin *alyay* 'kase' gibi birkaçı eski dönemlere atfedilebilir, birkaçı da Batı Moğolca *sanmay* 'şakak' gibi özel diyalektlere atfedilebilir. Bu tür unsurlar Çalkan dili ve esas kaynak dil arasındaki özel bir etkileşimin varlığını iddia etmez. Pek çok yabancı öge diğer Türk dillerinden, hatta Rusça aracılığıyla alınan gezgin sözcüklerdir. Örneğin, *anmar* 'tahıl ambarı', *araa* 'alkollü içki', *pal ~ mal* 'büyükbaş hayvan', *savin* 'sabun' ve *taqpı* 'tütün'.

Çalkan dili söz varlığına en son ve çok sayıda ekleme standart Altayca ve Rusçadan yapılmıştır.

Okulda öğretilen ve sekiz yıldan fazla Rusçanın yanında yerel medyanın dili olan standart Altaycanın yoğun etkisine maruz kalan Çalkan dili, hem sözcük hem de ek (biçimbilgisel değişiklikleriyle) düzeyinde Altaycadan çok sayıda dil malzemesi almıştır. Altayca ödünç kelimeler, genellikle, yerine geçmeye çalıştığı Çalkanca kelimelerle akrabadır. Yerel *anduy* yanında *andiy* 'şöyle' ya da yerel *qiriq* yanında *törtön* 'kırk' örneklerindeki gibi ilginç ikilikler de bulunmaktadır.

Çalkan dilinde, *analiz ät-* 'analiz etmek' örneğindeki gibi sadece Rusça isimlere değil, aynı zamanda *piçatat' ät-* 'basmak'taki gibi mastarlara dayalı birleşik fiiller yapmak için *ät-* 'yapmak, etmek' fiili kullanılır.

Modern öncesi ilginç Rusça ödünçlemeler *prestek* 'kesilmiş ekşi süt' ve *salqoy* 'ruble' gibi eski ve/veya bölgesel Rusçadan kopyalanmış olabilir. Çalkan dili ses bilgisine uyarlanmış bazı kelimeler Rusçaya daha yakın bir biçime geçebilir; örneğin, Baskakov'un kaydettiği *posto* 'köprü', şimdi *mosta* olarak belgelenmiştir.

Çalkan Dilinde Özgün Örnek Bir Metin ve Metnin Türkçe Çevirisi

1. T'är püdär tušta pir apš'iyaq t'attir.

2. Ol pañis oolaş'tu poltİR.

1. Dünya oluştuğunda yaşlı bir adam yaşıyormuş.

2. Tek oğlu varmış.

3. Altaydın talap alyan qatı par aq poltır.	3. Altaydan (dağlarından) alıp getirdiği bir karısı varmış.
4. T'atqan t'äriniñ alinš'a aqqan aq talaylu suy par poltır.	4. Yaşadıkları yerin önünde beyaz bir deniz kadar büyük bir nehir varmış. (harf.: akan bir beyaz deniz)
5. Ol suyniñ tayis artu t'ärinä toon soqtır, täräñ t'ärinä para suqtır.	5. Suyun sığ olduğu yerlere tuzak koymuş; derin yerlerine ağ koymuş.
6. Paliq kirgändä, sämiyazini azırap t'attän poltır.	6. Balık (tuzağa ve ağa) takıldığında, ailesini beslemiş.
7. Pir kün parazini tart šiyar kälzä, parazina naan üş pädär kir qaltır.	7. Bir gün, ağını çektiğinde üç büyük alabalığın ağına içine girdiğini görmüş.
8. Üziläzi tirü poltır.	8. Üçü de canlıymış.
9. Üyini äkälkäp, naan qarıtqa suy urkäp, üş pädärni požot iytir.	9. Onları evine götürüp büyük bir yalağın içini suyla doldurmuş ve üç alabalığın orada özgürce yüzmelerine izin vermiş.
10. Qarıtqa salsaan pädärlär oynaptanari matap poltır.	10. Alabalıklar büyük yalağın içinde oynayıp eğleniyormuş (harf.: oynuyordu).
11. Apš'ıyaq parazini körörö qatap pariytir.	11. Yaşlı adam tekrar ağına bakmaya gitmiş.
12. Tirüy pädärlär šalbiqtap, oynaptäni matap poltır.	12. Canlı alabalıklar yüzüyor ve (yalağın çevresine) çok fazla su sıçratıyorlarmış.
13. Apš'ıyaqtin aziraptän oolaži qarittin qiyina käl körzö, pädärlärniñ oynaptänäri matap.	13. Yaşlı adamın yetiştirdiği oğlan yalağın başına gelmiş ve alabalıkların eğlenmekte olduklarını görmüş.
14. Anı körgön oolaš' poyında sanandı:	14. Bunu gören oğlan şöyle düşünmüş:
15. "Po qarıtta piydä oynaptän pädärlär, aq talayda andin artiq oyniyirlär ädä!"	15. "Yalağın içinde bu kadar çok oynayan alabalık açık denizde daha fazla oynayabilirdi."
16. Pir pädärni qaş al, talayya par sal iydi.	16. Alabalıklardan birini almış, denize salmış.
17. T'ilbiq pädär sal qaldı.	17. Elinden kayan alabalık yüzerek uzaklaşmış.

Kısaltmalar

harf.	harfiyen
bk.	bakınız
vb.	ve benzeri
ÇN	çevirenin notu
T.	teklik
Ç.	çokluk
K.	kişi
olmsz.	olumsuz

Çalkanlar Üzerine Bibliyografya

- Baskakov, N. A. (1957). *Altayskiy yazyk (vvedenie v izučenie altayskogo yazıka i ego dialektov)*. Moskova-Leningrad.
- Baskakov, N. A. (1985). *Dialekt Lebedinskih tatar-çalkantsev (kuu-kij)*. Moskova: Nauka.
- Baskakov, N. A. (1988). "Dialekti altayskogo yazıka". *Voprosı altayskogo yazıkoznaniya*, Gorno-Altaysk, 3–28.
- Bel'gibaev, E. A. (2004). *Traditsionnyja material'naya kul'tura altaytsev basseyna reki Lebed' (vtoraya polovina XIX–XX vv.)* Barnaul: Izdatel'stvo Altayskogo universiteta.
- Bel'gibaev, E. A. (2013) "Ethnic-historical data about the Chalkans". Erdal, M. et al. *Chalkan Manual, Part I*. 193-203.
- Boronin, O. V. (2002). Çelkantsı mejdu Rossiey i Djungariey v XVII – pervoy polovine 50-h g.g. XVIII v. *Vostokovednie issledovaniya na Altae* içinde. Barnaul: Izdatel'stvo Azbuka. 9.
- Dolgih, B. O. (1960). *Rodo-plemennyj sostav narodov Sibiri v XVII v.* Moskova.
- D'ajim, N. (Ed.) (2004). *Tematiçeskij slovar' severnih dialektov altayskogo yazıka*. Gorno-Altaysk.
- Erdal, M., Nevskaya, I. Nugteren, H., Rind-Pavlovski, M (Eds.)(2013). *Chalkan Manual. Part I*. Wiesbaden. (*Turcologica* 97,1).
- Erdal, M., Ozonova, A., Nevskaya, I. Rind-Pawlovski, M. Nugteren, H., Tjuntешеva, E. Shagdurova, O., Tazranova, A., Shirobokova, N. (2013). Tschalkanische Texte. In: Erdal, M. et al. (Ed.) *Chalkan Manual, Part I*. 2-106.
- Erdal, M., Ozonova, A., Nevskaya, I. Rind-Pawlovski, M. Nugteren, H., Tjuntешеva, E. Shagdurova, O., Tazranova, A., Shirobokova, N. (2013). Glossar. In: Erdal, M. et al. (Ed.) *Chalkan Manual, Part I*. 107-190.
- Fedina, N. N. (2010). Fonetičeskie i morfologičeskie osobennosti sovremennogo çalkanskogo yazıka (v sopostavlenii s hakasskim, şorskim i altayskim yazıkami). Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uçonoy stepeni kandidata filologičeskikh nauk. Novosibirsk.
- Yazıki korennih narodov Sibiri*. 2003. Vıp. 7. Èkspeditsionnie materialı. Çast' 1. Novosibirsk. 141–189.
- Yazıki korennih narodov Sibiri*. 2003. Vıp. 10. Èkspeditsionnie materialı. Novosibirsk. 44–77.
- Yazıki korennih narodov Sibiri*. 2004. Vıp. 13. Èkspeditsionnie materialı. Novosibirsk. 23–47.
- Yazıki korennih narodov Sibiri*. 2004. Vıp. 15. Çalkanskiy sbornik. Novosibirsk.
- Yazıki korennih narodov Sibiri*. 2005. Vıp. 17. Çalkanskiy sbornik. Novosibirsk.
- Kandarakova, A. M. (2004). "Obraztsı çalkanskih tekstov". *Yazıki korennih narodov Sibiri. Çalkanskiy sbornik* içinde. Vıpusk 15. Novosibirsk. 144–175.
- Kandarakova, E. P. (1994). *Legendı Severnogo Altaya (na materiale çelkanskogo fol'klora)*. Gorno-Altaysk.
- Kandarakova, E. P. (1996). "Prisoedinenie Severnogo Altaya k Rossii". *Gornıy Altay i Rossiya 240 let*, Gorno-Altaysk. 77.
- Kandarakova, E. P. (1999). *Obyçai i traditsii çalkantsev*. Gorno-Altaysk.

- Karafet, T. M., Osipova, L. P. (1993). "Populyatsionno-genetiçeskoe izuçenie severnih altaytsev (çelkantsev i kumandintsev) v sravnenii s aborigennimi populyatsiyami Severnoy Sibiri". *Altaica*, №3. 39.
- Kirsanova N. A. (2003). *Konsonantizm v yazıke çalkantsev (po èksperimental'nım dannım)*. Novosibirsk.
- Kokorin V. N. (1981). "Sostav glasnih fonem v çalkanskome dialekte". *Voprosi izuçeniya altayskogo yazıka*, Gorno-Altaysk. 25–34.
- Kokorin, V. N. (1982). *Vokalizm v yazıke çalkantsev (po eksperimental'nım dannım)*, Alma-Ata.
- Kokoşnikova, O. Yu. (2004). "Termini rodstva v çalkanskome yazıke v sopostavlenii s tyurkskimi yazıkami Yujnoy Sibiri". *Yazıki korennih narodov Sibiri*, Vıp. 15. Çalkanskiy sbornik. Novosibirsk. 33–54.
- Kokoşnikova, O. Yu., E.V Nikolina, A.A. Ozonova, A.R. Tazranova (2003). "Yazık tubalarov i çalkantsev". *Yazıki korennih narodov Sibiri. Èkspeditsionnie materialı*. Vıp. 10. Novosibirsk. 3–6.
- Mandrova, N. A. (1982). *Konsonantizm v yazıke çalkantsev (po èksperimental'nım dannım)*. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uçenoy stepeni kandidata filologiçeskih nauk. Alma-Ata.
- Miller, G. F. (1941). *Istoriya Rossii*. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR.
- Molčanova, O. V. (1979). *Toponimiçeskiy slovar' Gornogo Altaya*. Gorno-Altaysk.
- Molčanova, O. V. (1982). *Strukturnie tipi tyurkskih toponimov Gornogo Altaya*. Saratov.
- Nikolaeva, T. A. (1985). "Spryajenie formı na *gan=* v altayskih dialektah". *Morfologiya tyurkskih yazıkov Sibiri*, Novosibirsk. 65-73.
- Nikolaeva, T. A. (1986). "Liçnoe oformlenie immenih predikatov v dialektah altayskogo yazıka". *Dialektologiya i areal'naya lingvistika tyurkskih yazıkov Sibiri*, Novosibirsk. 124-131.
- Nikolaeva, T. A. (1989). "Polipredikativnie konstruksii s dopolnitel'nım pridatoçnim v altayskom literaturnom yazıke i çalkanskome dialekte". *Predlojenie v yazıkah Sibiri*, Novosibirsk. 141– 154.
- Nikolaeva, T. A. (1990). *Liçno-predikativnoe oformlenie altayskogo predlojeniya*. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uçenoy stepeni kandidata filologiçeskih nauk. Alma-Ata.
- Nicolina E.V., A. A. Ozonova, O.Ju. Kokoşnikova, A.R. Tazranova (2003). "Sotsiolingvistiçeskaya situatsiya u tubalarov i çalkantsev". *Yazıki korennih narodov Sibiri. Èkspeditsionnie materialı*. Vıp. 7. Novosibirsk. 3–9.
- Ozonova A. A. (2005). "Padejnaya sistema çalkanskogo dialekta". *Yazıki korennih narodov Sibiri*. Vıp. 17. Çalkanskiy sbornik. Novosibirsk. 4–25.
- Ozonova A. A., A. R. Tazranova (2004). "Analitiçeskie konstruksii v çalkanskome dialekte (v sopostavlenii s altayskim literaturnım yazıkom)". *Yazıki korennih narodov Sibiri*, Vıp. 15. Çalkanskiy sbornik. Novosibirsk. 55–72.
- Patkanov. S. (1911). *Statistiçeskie dannie, pokazivajuşçie plemennoy sostav naseleniya Sibiri, Yazık i rodi inorodtsev. Tobol'skaya, Tomskaya i Yeniseyskaya guberniya*. Sankt-Peterburg. Vol. 2.

- Popova, Ju. S. (2005). Sovremennoe sostoyanie intonatsionnoy kul'turi çalkantsev i tubalarov (po itogam èkspeditsii 2005 g.). *Yaziki korennih narodov Sibiri* içinde. *Çalkanskiy sbornik*. Vıpusk 17. Novosibirsk. 128–135.
- Potapov, L. P. (1946). Kul't gor na Altae. *Sovetskaya ètnografiya*, № 2. 145–160.
- Potapov, L. P. (1947). Obryad ojivleniya şamanskogo bubna u tyurkoyazıçnıh plemen Altaya. *Trudi Instituta ètnografii imeni N. N. Mikluho-Maklaya* içinde. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR. 168–170.
- Potapov, L. P. (1969a). Yujnie ètniçeskie elementi v sostave severnih altaytsev. *Proishojdenie aborigenov Sibiri i ih yazıkov*. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta. 131–134.
- Potapov, L. P. (1969b). *Ètniçeskiy sostav i proishojdenie altaytsev*. Leningrad: Nauka.
- Potapov, L. P. (1974). Zametki o proishojdenii çalkantsev-lebedintsev. *Drevnyaya Sibir'*, Novosibirsk. Vıpusk 4. 304–313.
- Potapov, L. P. (2001a). *Altayskiy şamanizm*. Leningrad: Nauka.
- Pustogaçeva, O. N. (2008). *Çelkansko-russkiy tematıçeskiy slovar'. Posobie dlya uçaşçih sya 1-4 klassov obşçeobrazovatel'nih uçrejdeniy*. Sankt-Peterburg: Filial izdatel'stva "Prosvetşçenie".
- Radlov V. V. (1866). *Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskih plemen. Podnareçiya Altaya: altaytsev, teleutov, çernevih i lebedinskih tatar, şortsev i sayantsev*. Sankt Peterburg. 334-423.
- Samaev, G. P. (1996). *Prisoedinenie Altaya k Rossii (istoriçeskiy obzor i dokumentı)*. Gorno-Altaysk.
- Sumaçakova, M. V. (2005). "Nazvaniya rasteniy v çalkanskom yazıke". *Yaziki korennih narodov Sibiri*. Vıp. 17. *Çalkanskiy sbornik*. Novosibirsk. 63–85.
- Sıçenko, G. B. (2000). Ülgen, t'ažın, kirgıs i drugie... (zametki o çelkanskom şamanstve). *Çelkantsı v issledovaniyax i materialah XX veka*. Moskva: Izdanie İEA RAN. 122.
- Sıçenko, G. B. (2004). Poëtika i struktura çalkanskogo şamanskogo teksta. *Yaziki korennih narodov Sibiri* içinde. *Çalkanskiy sbornik*. Vıpusk 15. Novosibirsk. 73–101.
- Sıçenko, G. B. (2005). Stihovaya struktura çalkanskogo şamanskogo teksta. *Yaziki korennih narodov Sibiri. Çalkanskiy sbornik*. Vıpusk 17. Novosibirsk. 119–127.
- Schönig, Claus (2004). "Zur Stellung des Çalqandu innerhalb des Südsibirisch Türkischen". *Yazyki korennih narodov Sibiri. Çalkanskiy sbornik*. Vıp. 15. 4–32.
- Şerstova L. I. (2005). "Çelkantsı". *Yaziki korennih narodov Sibiri*. Vıp. 17. *Çalkanskiy sbornik*. Novosibirsk. 86–118.
- Şirobokova, N. N. (1984). "Vliyanie altayskogo literaturnogo yazıka na dialekti (po materialam "Dialektologıçeskogo atlasa tyurkskih yazıkov")". *Altayskiy yazık na sovremennom ètape ego razvitiya*. Gorno-Altaysk. 127–133.
- Tazranova, A. R. (2005). "Poslelogi v çalkanskom yazıke". *Yaziki korennih narodov Sibiri*. Vıp. 17. *Çalkanskiy sbornik*. Novosibirsk. 26–43.
- Trudi komissii*. (1929). *Trudi komissii po izuçeniyu plemennogo sostava naseleniya SSSR i sopredel'nih stran*. Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR. Vıpusk 17.
- Verbitskiy, V. I. (1883). *Altayskie inorodtsı*. Gorno-Altaysk.

Verbitskiy, V. I. (1884). *Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurskogo yazıka*. Kazan': Tipografiya V. M. Klyučnikova.

görets-media.ru

Turoçak, Altay Dağları'nın küçük halkları: Kumandinler, Tubalar, Çalkan ve Telengitler